

ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ВА ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ОРҚАЛИ ЯШАШ СИФАТИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, и.ф.д.

Зариф Юсупович Аминов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти в.б., и.ф.н.

Ботир Рахматуллаевич Пардаев

*“Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети
мусақил тадқиқотчи*

Аннотация: мақолада инсон тараққиёти ва хавфсизлигини таъминлаш орқали унинг яшаш сифати ошириш масалалари қараб чиқилган. Бунда асосий эътибор инсон омили ва инсон капиталига қаратилган. Шунингдек, инсон хавфсизлиги, унинг иқтисодий ижтимоий ва маънавий хавфсизликларининг таърифлари ҳам ишлаб чиқилган. Пировардида инсоннинг хавфсизлиги, унинг яшаш сифатини ҳамда инсон тараққиётини таъминлашига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: инсон омили, инсон капитали, инсон хавфсизлиги, ахборотлар хавфсизлиги, объект хавфсизлиги, ишлаб чиқариш хавфсизлиги, инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги, инсоннинг ижтимоий хавфсизлиги, инсоннинг маънавий хавфсизлиги, яшаш сифати, инсон тараққиёти.

Кириш. Мавзунинг долзарблиги. Дунё миқёсида тараққиётнинг жадаллашуви бевосита инсон тараққиётига эришишни тақозо қилмоқда. Аммо бу унчалик осон иш эмаслигини инобатга олиб, унинг хавфсизлигини таъминлаш ҳам ўта долзарб масалалар қаторидан ўрин олмоқда. Агар ушбу масалалар ҳал қилинмаса, инсоннинг яшаш сифатини таъминлаш ҳам мураккаб масалалардан бирига айланиб қолиши мумкин. Шу туфайли ушбу тушунчаларнинг назарий жиҳатларини ўзаро боғлиқликда қараб чиқиш ўта долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу масалалар дунёнинг барча мамлакатлари учун ҳам тегишли. Айниқса, дунё иқтисодиёти билан интеграциялашиш жараёни кескин давом этаётган бир паллада, ушбу масала мамлакатимиз учун ҳам ўта долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида инсон тараққиёти ва хавфсизлигини таъминлаш орқали, унинг яшаш сифатини ошириш масалалари қараб чиқилган. Ушбу тушунчалар билан боғлиқ назарий масалаларни таҳлил қилишда макон ва замон, мантиқий ва қиёсий таҳлил каби усуллардан

фойдаланилган. Тадқиқот жараёнида умумийликдан хусусийлик ва ўзаро боғлиқлик масалалари ҳам қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Жамият тараққиётининг асосий омили инсон бўлиб келганлигига шубҳа йўқ. Бироқ у илмий тадқиқотларда ўрганилиб, XX асрда инсонга бўлган муносабат тубдан ўзгарди ва уни иқтисодий ўсишнинг муайян омили сифатида тан олинди. Тараққиёт учун тан олинган «**Инсон омили**» деган атама пайдо бўлди, у иқтисодий ривожланишнинг хал қилувчи воситаси сифатида қабул қилинди.

Шу жараёнда XX асрнинг охирида инсон фаровонлиги ва ривожланиши муаммоларида бурилиш ясалди. Чунки инсоннинг фаровонлиги таъминлайдиган асосий омил инсон омили эканлиги тўлқ исботланди. Ушбу ҳолат ўз навбатида унинг иқтисодий хавфсизлигига ҳам муҳим аҳамият берилиши лозимлигини ҳам тақозо қиладиган бўлди. Бунда инсон ривожланиши, бевосита унинг хавфсизлигини таъминлашнинг ҳам асосий мезони сифатида тан олинди. Демак инсон омили, унинг фаровонлигини ва хавфсизлигини таъминлаш билан ўзаро боғлиқ эканлиги ҳаётини эҳтиёж сифатида қараладиган бўлди.

Яна бир муҳим масалалардан бири, XX1-асрнинг эътиборли жиҳатлари сифатида инсонларнинг ижтимоий қарама-қаршилиқларнинг мавжудлиги ҳам кун тартибига киритилди. Чунки, турли давлатларда турли дунёқараш, турли манфаатлар, турли низоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Ушбу жараёнларни тадқиқ қилишда глобал омилларни ҳам инобатга олган ҳолда тадқиқ қила бошланди. Шу билан биргаликда иқтисодий назариянинг анъанавий ёндашувлари асосида жамиятдаги кўп муаммоларни “инсон омили” сиз хал этиш мумкин эмаслиги ҳам тан олинди.

Қайд этиш жоизки, дунё миқёсидаги турли ўзгаришлар ва низолар натижасида XX асрнинг охири ва XX1-асрнинг бошларида инсон ролини янги талқин қилувчи янги назариялар пайдо бўлиб, ушбу тушунчалар таркибига янги ғоя “**инсон капитали**” ва “**инсон хавфсизлиги**” тушунчалари кириб келди. Чунки, тараққиётни таъминлашда капиталнинг ролига катта аҳамият бериб келинган. Бироқ, эндиликда ушбу капитал таркибига жамият тараққиёти учун энг кучли омил бўлган “инсон капитали” кириб келди. Инсон капиталидан самарали фойдаланиш эса, инсон хавфсизлигини таъминлашни тақозо қилади.

Инсон хавфсизлиги икки йирик гуруҳга бўлинади: **инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги** ва **инсоннинг ижтимоий-маънавий хавфсизлиги**. Инсон иқтисодий хавфсизлигининг белгиларидан бири, унинг фаровонлиги билан ифодаланади. Қачон инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланса, унинг фаровонлиги ҳам таъминланади. Инсоннинг фаровонлиги таъминланмасдан туриб, унинг ижтимоий-маънавий хотиржамлигини ҳам таъминлаш қийин. Шу

туфайли ушбу йўналиш бўйича инсон хавфсизлигини таъминлаш ҳам инсон капиталига боғлиқдир.

Инсоннинг ижтимоий-маънавий хавфсизлиги унинг тинчлиги, хотиржамлиги, яшаш учун барча шароитларнинг яратилганлиги ва буларнинг барқарор таъминланганлиги билан ифодаланади. Бунинг учун мамлакатимиз тинч ва барқарор ривожланиши, аҳолининг фаровонлиги таъминланган бўлиши лозим. Бу ҳам пировардида инсон омилига келиб тақалади. Аста секинлик билан инсон омили такомиллашган инсон капиталига айланган бўлишини ҳам тақозо қилади. Чунки инсон капитали ҳам турли даражада бўлади. Такومиллашган инсон капитали дунё миқёсидаги билимларни пухта эгаллаган мутахассислардан иборат бўлмоғи лозим.

Юқорида таъкидланганидек, инсон капитали жаҳон миқёсида баҳоланадиган ва тан олинадиган бўлди. Бунинг натижасида жаҳонда миллий бойликнинг янги концепцияси пайдо бўлди. Жаҳон банки миллий бойлик жамғарилган инсоний, табиий ва ишлаб чиқарилган капитал тушунчасини олға суриб, бунинг тузувчилари тажриба баҳоларини дунёнинг 92 мамлакати бўйича ўтказиб боради. Бу баҳолашга кўра жисмоний капиталнинг миқдори (ўртача) миллий бойликнинг 16 %га тенг, инсоний капиталнинг – 64 %га, табиий капиталнинг – 20 %га тенглигини кўриш мумкин. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда инсоний (интеллектуал) капиталининг қисми миллий бойлигининг 80 %ни ташкил қилади.

Демак, миллий бойликнинг асосий ташкил қилувчиси бўлиб инсон капитали тан олинади. Бу инсоннинг ўзи ва унинг ривожланиш даражаси билан биргаликда, аҳолининг **хаёт даражаси** сифатида ҳам майдога чиқди. Инсоннинг хаёт даражаси, унинг **яшаш сифати** билан ҳам бевосита боғлиқдир. Агар инсоннинг хаёт даражаси, унинг сифатига мос бўладиган бўлса, инсон хавфсизлиги таъминланиб, инсон тараққиётига эришилади.

«**Инсон тараққиёти**» атамаси 1990 йилда «БМТ тараққиёт Дастури» халқаро ташкилоти томонидан киритилган эди. Шу йилдан бошлаб ПРОН инсон тараққиёти туғрисида маърузаларни чоп этиб келмоқда. Маърузанинг биринчи нашрида «**инсон тараққиёти индекси**» номли ўлчов бирлиги ҳам таклиф қилинган эди. ПРОНнинг концепциясига кўра инсон тараққиёти – инсонларнинг озодлиги ва уларнинг эркин фаолятини танлаш ва кенгайтириш жараёнини ўз ичига олади.

Инсон тараққиётининг концепциясидаги катта мақсади инсонлар ҳаёти янада ўзоқроқ, соғлом ва ижод билан тўлдирилган бўлиш учун қулай шароит яратишдан иборат. Аммо инсонларнинг эътибори кўпинча моддий ва молиявий эзгулик орқасидан югуриш натижасида бу оддий, лекин аҳамиятли ҳақиқатни кўпинча эсдан чиқаришади. Буларнинг барчаси маълум даражада инсоннинг

ҳавфсизлигига таҳдид солиши мумкин. Шу туфайли инсонга фаровонлик фақат моддий бойликда эмас, балки маънавий бойлик билан ҳам ўлчанишини сингдириб бориш лозим. Бунга эришишнинг ягона йўли таълимнинг сифати самарадорлигини ошириш орқали илмли авлодни шакллантиришдан иборатдир.

Илмли авлод – такомиллашган инсон капиталидир.

Кўришиб турибдики, инсон капитали, у билан боғлиқ бўлган инсон ҳавфсизлиги масаласи ҳам инсон тараққиётининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Инсоннинг ҳавфсизлиги, унинг **ҳаёт сифати** билан ҳам бевосита боғлиқдир. Ҳаёт сифати бевосита инсон тараққиётини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади. Ушбу масалар ҳозирги замон иқтисодий фанининг асосий мавзуларидан бирига айланиб бормоқда. Шу туфайли бу кўп мамлакатларнинг ривожланиш стратегиясида рўй бераётган туб ўзгаришларнинг негизини ҳам ташкил қилмоқда. Натижада “ҳаёт сифати” жамият тараққитини ифодаловчи атамалардан бирига айланганлиги бежиз эмас. Чунки айнан шу йўл билан инсон тараққиётига эришилади. Буларни инобатга олиб “инсон тараққиёти” тушунчасининг мазмунига эътибор қаратишни лозим, деб топдик.

Инсон тараққиёти деганда, иқтисодиётни барқарор ривожланиш заруриятини, ҳозирги ва келажак авлоднинг ҳаёт сифатини юксак даражасини таъминлашига қаратилган чора-тадбирларни ўз ичига оладиган жараёнлар мажмуаси тушунилади. Инсон тараққиётини таъминлаш учун мамлакатда барқарор иқтисодий тараққиётни таъминлаш ҳам лозим бўлади. Ўзбекистонда мустақиллик йилларининг охириги йигирма йилидан зиёд даврида иқтисодиётнинг барқарор тараққиёти таъминланиб келинмоқда.

Бундай ҳолат инсон тараққиёти учун ҳал қилувчи омиллардан биридир. Аммо шуни эътироф этиш керакки, бу даврда инсон тараққиёти учун глобал масштабда салбий оқибатлар ҳам мавжудлигини инобатга олиш лозимдир. Инсон тараққиёти учун салбий бўлган оқибатлар тенденциялари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

*ҳали аҳолининг бир қисмида реал даромадларининг паст даражаси, даромадларда тенглик йўқлиги, кам таъминланган оилаларнинг мавжудлиги;

*дунё миқёсида жиноятчилик, наркотиклар, куролланиш, одам савдоси, куч ишлатиш, терроризм каби иллатларнинг сақланиб келаётганлиги;

*соғлиқни сақлашни, таълим, маданият, инсон тараққиёти учун стратегик аҳамият касб этувчи соҳаларни молиялашнинг етарли даражада эканлигига қарамасдан, бу йўналишлар бўйича ташқи таҳдидлар ва коррупциянинг мавжудлиги;

*дунёда оммавий маданият сингари ижтимоий таҳдидларнинг, ОИТС каби ижтимоий касалликларнинг юксак даражада сақланиб қолаётганлиги ва

уларнинг чегара билмас даражада эканлиги ҳам инсон хавфсизлиги ва барқарор тараққиётга таҳдидлардан ҳисобланади.

Ҳаёт сифатини тўғридан-тўғри рақамлар билан ўлчаш имконияти йўқлиги сабабли, ҳар бир алоҳида инсоннинг, мамлакатнинг барча аҳолисини ҳам ҳаёт даражасини ўлчаш анча мураккаб вазифа. Ҳаёт сифатинининг кўп томонларини фақатгина шартли индикторлар орқали баҳолаш мумкин. Шунинг учун барча назария ва унга қарашли индикторлар таркиби мутлақ ва тўлалилича бўла олмайдилар.

Охириги йилларда мамлакатимизда ҳаёт сифатини яхшилашга қаратилган жиноятчилик, коррупция каби салбий ҳолатларга нисбатан қаттиқ кураш олиб борилмоқда. Аммо уларнинг бутунлай барҳам топмаганлиги ҳозирги кунда амалга оширилаётган иқтисодий ислохатларнинг жадаллигига маълум даражада салбий таъсирини кўрсатмоқда. Шу тўғрисида самарали давлат бошқаруви ва жамиятни тартибга солиш масаласига катта аҳамият берилмоқда.

Жамиятни тартибга солишни таъминловчи муҳим омиллардан бири ҳаёт сифати ва инсон ривожланишнинг мониторингини амалга оширишдан иборатдир. Бу ўз ичига бир қанча йўналишларни қамраб олади. Буларга:

инсон ҳаёти сифати ва тараққиётидаги салбий йўналишларни ўз вақтида аниқлашни таъминловчи ва олдиндан чорасини кўриш тизимини яратиш;

қабул қилинган қарорларни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини текшириш ёки қабул қилинаётган қарорларнинг таҳминий оқибатларини баҳолаш кабиларда намоён бўлади.

Мониторингнинг асосий мақсади, ҳар бир давлат сиёсатидаги инсон қизиқишлари устуворлигини кўчайтириш имкониятини беради. Бунда инсон ҳаётининг сифати ва тараққиёти биринчи ўринда туради, чунки бу узок муддатга мўлжалланган ҳаракат дастурини ўз ичига олади ва уни баҳолашда индикторларнинг тенденциясидаги ўзгаришлар инобатга олинади.

Шундай қилиб, жамиятнинг қарорлар қабул қилишдаги таъсир кўчи ҳаёт сифатини оширишда, уларнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий хавфсизликларини таъминлашда зарур омил бўла олади. Бу таъсирнинг муҳим омили бўлиб, жаҳон миқёсида инсон ҳаёти сифати ва тараққиёти мониторинги бўлиб қолади. Инсон ҳаёт сифати ва тараққиёти эса – давлат бошқариши самарадорлигининг муҳим жиҳатларидан бирини ташкил қилади.

Кўриниб турибдики, инсон тараққиёти, унинг хавфсизлиги, яшаш ва ҳаёт сифати каби жиҳатлар бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалар экан. Буларни мунтазам равишда илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ қилиб, уларнинг мазмунини узлуксиз равишда такомиллаштириб боришни ҳам тақозо қилади.